

## Bijlage 2:

### *De Reformatie en de herontdekking van de Hebreeuwse Bijbel*

Bart Wallet

#### 5 *De Reformatie en de joden*

In 1743 verscheen een uniek boek, *Sheyris Yisroel* (Rest van Israël): een joodse wereld-geschiedenis waarin verhaald werd wat joden in de gehele wereld hadden meegemaakt vanaf de verwoesting van Jeruzalem in 70 na Christus tot 1740. Het was geschreven door de Amsterdamse Menachem Man ben Shlomo ha-Levi Amelander in het Jiddisch, de volkstaal van de Asjkenazische joden, en groeide al spoedig uit tot een onbetwiste bestseller. Wie in dit volumineuze werk op zoek gaan naar de Reformatie, zal niets vinden. Luthers Reformatie ontbreekt volledig, vanuit joods perspectief maakte het geen verschil. De Europese samenleving mocht door de Reformatie op z'n kop worden gezet, verteerd door religieuze twisten en politieke spanningen, voor joden veranderde er weinig. Vanuit Amelanders perspectief overheerste de continuïteit: zowel vóór als na 1517 waren joden op zijn best getolereerde buitenstaanders, in delen van Europa ongewenst, elders moeizaam geaccepteerd. Dat Amelander in het geheel geen aandacht aan de Reformatie besteedt, is te meer opvallend omdat zijn voornaamste bron en inspiratie het grootse project van de Hugenotenpredikant Jacques Basnage de Beauval was: *Histoire des Juifs depuis Jésus Christ jusqu'à présent* (1706-1707; tweede, uitgebreide editie 1716). In dit werk, dat Amelander in de Nederlandse vertaling raadpleegde, is wel een heel hoofdstuk gewijd aan de betekenis van de Reformatie voor de joden. In Basnage's visie had de Reformatie een einde gemaakt aan allerlei volks- en bijgeloof, aan fabeltjes en irrationaliteit. Dat hield in dat ook tal van anti-joodse beschuldigingen, zoals die van hostieschennis of rituele moord, nu werden verworpen. Bovendien zorgde de protestantse wetenschappelijke agenda en het idee van 'sola scriptura' voor een herwaardering van het Oude Testament en – in het kielzog daarvan – van de rabbijnse literatuur. Hierdoor ontstond, aldus Basnage, een intensiever en eerlijker debat met het jodendom. Dat werd bovendien kritischer dan voorheen, omdat de rabbijnen nu voor het eerst op hun eigen domein werden bestreden. Rooms-katholieke geleerden volgden, in tweede instantie, deze protestantse ontwikkeling.

Basnage schetst een genuanceerd beeld: de Reformatie had een tweeledige uitwerking voor joden, zowel positief als negatief. Hij verzwijgt de anti-joodse uitlatingen van Luther allerminst. Toch is duidelijk dat hij zichzelf, als historicus van het joodse volk, positioneert als een typisch vertegenwoordiger van de protestantse traditie. Hij wil op een nieuwe manier, respectvol en met kennis van zaken, spreken en schrijven over de joden en de joodse traditie. De nuance, die Basnage's insteek kenmerkt, verdween in de latere historiografie regelmatig. De Reformatie werd dan geschetst als een zegenrijke beweging voor joden, het zou een keer hebben gegeven in het lot van joden. Deze visie, vooral in de negentiende en twintigste eeuw in protestantse historiografie dominant, heeft recent het veld geruimd voor een niet minder uitgesproken interpretatie. Daarin valt alle nadruk op Luthers anti-joodse visie en de impact daarvan op de beweging van de Reformatie in den brede. Er is, kortom, alle reden om de houding van de Reformatie ten opzichte van joden en jodendom nog eens goed tegen het licht te houden. In dit artikel wordt de visie op de Hebreeuwse Bijbel, het Oude Testament, als insteek gekozen om de protestantse verhouding tot het jodendom scherp te krijgen. Daarbij beperken we ons tot het debat over de tekst van de Bijbel en laten de – overigens evenzeer

relevante – ontwikkeling van een protestantse theologie van het Oude Testament hier achterwege.

### *Christenen, joden en de Hebreeuwse Bijbel*

- 5 De zestiende eeuw liet een opmerkelijke groei zien van christelijke wetenschappelijke belangstelling voor het Hebreeuws. Christen-Hebraïsten verdiepten zich in de taal, de Hebreeuwse Bijbel en de joodse literatuur. Hier en daar werden leerstoelen Hebreeuws en rabbinica gevestigd, joden en christenen werkten samen bij het drukken van Hebreeuwse boeken en joden kregen een rol als onderwijzers van christenen in de geheimen van het
- 10 Hebreeuws. Een belangrijke motivatie achter deze hele ontwikkeling was de renaissancistische terugkeer naar de oerbronnen. Zoals Erasmus terugkeerde naar de Griekse tekst van het Nieuwe Testament, wilden de Christen-Hebraïsten achter de Vulgata terug naar de Hebreeuwse Bijbel.

- Dat was een ontwikkeling die zich al voor de Reformatie inzette en niet exclusief protestants was. Pico della Mirandola (1463-1494) introduceerde eerder als de kabbala, de joodse mystieke traditie, in de christelijke wereld. Via een christelijke kabbala zou de ware betekenis van de Bijbel achterhaald kunnen worden. Kennis van het Hebreeuws was daarvoor noodzakelijk. De Reformatiebewegingen haakten vooral aan bij de humanistische focus op oerbronnen en oerteksten. Zij hechtten een grote betekenis aan het achterhalen van de beste
- 15 Hebreeuwse editie van het Oude Testament. De beste tekst zou ook tot de beste leer leiden. Het protestantisme diende te herbronnen, achter de Vulgata om, in de Hebreeuwse traditie. Die protestantse zoektocht ging de Europese joden niet voorbij. Rabbi Elija Menachem Chalfan schreef daar expliciet over:

- 25 ‘In de laatste twintig jaar de kennis is toegenomen en mensen zoeken overal naar onderwijs in het Hebreeuws. Met name na de opkomst van de sekte van Luther hebben veel verstandigen en geleerden in het land zich ingezet om goede kennis te krijgen van deze glorieuze wetenschap, de kabbala. Zij hebben zich overtroffen in hun zoektocht, want onder onze mensen is slechts een klein aantal geleerd in deze wetenschap, omdat na de vele vervolgingen en verdrijvingen er nog maar weinig zijn. Daarom grijpen zeven geleerde mannen één joodse
- 30 man bij de slip van zijn jas en zeggen: ‘Wees onze leraar in deze wetenschap!’”

- De gezaghebbende tekst voor de Hebreeuwse Bijbel werd de tweede editie van de ‘Biblia rabbinica’ van de Vlaams-Venetiaanse uitgever Bomberg uit 1524-1525 en samengesteld door
- 35 Jacob ben Chajiem. Deze ‘Miqrà’ot gedolot’ (Grote Bijbel) was gebaseerd op vooral Spaans-joodse handschriften, met de ‘masora’ erbij, de klinker- en leestekens die veelal ontbreken maar voor de interpretatie van groot belang zijn. Daarnaast bevatte deze editie ook de Aramese bijbelvertalingen (targumim) en de gezaghebbende middeleeuws-joodse bijbelcommentaren van Rasji, Abraham ibn Ezra, David Kimchi, Gersonides, Sa’adia Ga’on
- 40 en Mozes Kimchi.

- De eerste editie, van 1517, was door een bekeerling, Felix Praetensis, vervaardigd. Hij had de Hebreeuwse tekst ingedeeld volgens de christelijk hoofdstuk- en versindeling en ook de splitsing van bijbelboeken (I en II Samuel, I en II Koningen en I en II Kronieken) overgenomen uit de Vulgata. Hierdoor was het gebruiksgemak voor christenen toegenomen.
- 45 In de tweede editie, die meer en betere handschriften had gebruikt, werd dit overgenomen. Beide edities werden zowel door joden als christenen gebruikt. Protestantse theologen als

Philippus Melanchthon, Martin Bucer, Sebastian Müller en Johannes Oecolampadius gebruikten ze intensief. Alle protestantse universiteitsbibliotheken schaften beide edities aan. Op basis van de tweede editie maakte Johannes Buxtorf de Oudere in Basel een zeer succesvolle rabbijnenbijbel voor theologiestudenten en dominees, een grammatica en lexicon.

5 Deze Biblia Hebraica werd als door protestanten als de Hebreeuwse ‘textus receptus’ gezien en was tot diep in de twintigste eeuw de gezaghebbende standaardtekst. Sebastian Münster vervaardigde in 1534-5 en 1546 een eigen editie met een invloedrijke Latijnse vertaling. Hij gebruikte de Hebreeuwse bijbeltekst van de Venetiaanse 1517-editie en gaf een samenvatting van de rabbijnse commentaren. Luther maakte vooral gebruik van Münsters editie en als hij

10 naar joodse commentatoren verwijst gaat dat altijd via Münsters Latijnse vertaling. Met name voor protestanten werd de Biblia rabbinica de standaardtekst. In de katholieke wereld was er groeiende argwaan, met name omdat de tekst van de overgeleverde kerkelijk gezaghebbende Vulgata afweek. Het bezit en lezen van de ‘Miqrà’ot gedolot’ was omstreden, soms zelfs verboden en reden tot ingrijpen van de Inquisitie. De aantrekkingskracht van het

15 Hebreeuws en het Oude Testament leek door het katholieke ongemak voor protestanten alleen maar toe te nemen. Zeker in deze eerste fase nam daardoor ook de interesse toe in levende joden: zij werden gezien als geschikte leraren en als dragers van onmisbare kennis.

### *Herziening van de canon*

20 De protestantse omarming van de ‘Biblia Hebraica’ boven de Latijnse Vulgata had vergaande consequenties. Het Oude Testament in de Vulgata ging terug op de canonlijst van de Griekstalige Septuaginta (LXX), die uitgebreider was en meer bijbelboeken omvatte als de rabbijnse traditie had aanvaard. Bijbelboeken als I en II Maccabeeën maakten wel deel uit van de christelijke canon, maar niet van de joodse. Naast het aantal boeken, was de joodse canon

25 ook anders opgebouwd: niet lineair-historisch, maar circulair-thematisch. De ‘Biblia Hebraica’ zorgt voor een herneming van de canonvraag door de protestanten. Als alleen de oertekst als gezaghebbend werd aanvaard, wat het Hebreeuws was, dan konden oudtestamentische bijbelboeken die slechts in het Grieks en Latijn waren overgeleverd, niet langer geaccepteerd worden. De joden hadden bovendien, zo zeiden de protestanten

30 Augustinus na, de rol om bewaarders van de Schriften te zijn. Het resultaat was dat er nieuwe protestantse volksbijbels kwamen die de ‘Biblia rabbinica’ en Erasmus’ Nieuwe Testament gebruikten als gezaghebbend. Het geval was dat er een nieuwe canon ontstond. De joodse traditie werd op dit punt als beslissend aanvaard: de tekst van de Bijbel die de joden de eeuwen hadden doorgegeven, was de rechtmatige. Wel werd de aldus

35 ingekorte canon in de christelijke volgorde geplaatst: van Genesis tot Maleachi. Het was een revolutionaire stap met vergaande consequenties, die alleen begrijpen kan worden vanuit de felle polemiek met Rome over de status van de Heilige Schrift. Wat eerst een punt van onderscheid was tussen joden en christenen, werd nu een punt van controversie binnen het christendom: de status van wat protestanten de ‘apocriefen’ gingen noemen.

40

### *De status van de ‘masora’*

Waar vervolgens binnen protestantse kring wel een intensief debat over ontstaat, is de status van de ‘masora’. Vooral in de tweede Venetiaanse editie was daar veel aandacht aan besteed. De vraag voor protestantse geleerden was of alleen de Hebreeuwse tekst canoniek was of ook

45 de klinker- en vocaliseringstekens. Dat maakte nogal uit, want zonder de klinkers waren meerdere vertaalopties en interpretaties mogelijk.

Twee visies stonden tegenover elkaar. De grote Christen-Hebraïst Buxtorf betoogde dat de bijbelse Ezra de vocalisering had genoteerd en dat die daarmee ook canoniek was. In 1538 had echter de joodse Elijah Levita in diens boek *Masoret ha-Masoret* beargumenteerd dat deze leestekens rond het jaar 500 door de Masoreten in Tiberias waren toegevoegd. Louis Cappel beaamde dat en stelde daarom dat voor protestanten alleen de consonanten van de Hebreeuwse tekst gezaghebbend waren. De ‘masora’ was latere joodse traditie die niet zonder meer gezag had. Het meest radicaal was John Hutchinson: hij vond dat de klinkertekens een joodse interpretatie waren die zelfs de eigenlijke christelijke betekenis van de Bijbel maskeerden. De Christen-Hebraïst moest de eigenlijke betekenis herstellen en had een vrije hand bij het toevoegen van de klinkers.

Hutchinson was een Christen-Hebraïst, maar tegelijkertijd anti-joods. Hij was zeer kritisch over wat er na de Reformatie was gebeurd. Het was goed dat de protestanten zich tot het Oude Testament hadden gewend,

‘but as they had never studied Hebrew, the Jews were extremely forward to offer their service in this exigence, and they met with too, too favourable a reception. Now we find Europe overrun with rabbinism and the Talmud, and no man admitted to preach the gospel before he had passed his courses under some avowed enemy of Christ.’

De gereformeerde en de lutherse orthodoxie, Hutchinson ten spijt, zat sterk op de lijn van Buxtorf. Franciscus Turrentinus ontwikkelde zelfs in zijn *Institutio theologiae elencticae* (1679-1685) een doctrine van de inspiratie van de vocalisering door de heilige Geest. In één van de protestantse confessies, de Formula Consensus Helvetica van 1675, werd zelfs een geloofsartikel opgenomen dat de gehele ‘Biblia rabbinica’ inclusief de vocalisering geïnspireerd was door God. De polemieken was met name ook zo fel, omdat die mede bepaald werd door de verhouding tot het katholicisme. Katholieke geleerden geloofden in een late datering, dat de joden de ‘masora’ hadden toegevoegd en dat die dus geen betekenis had. Hierdoor was de tekst van het Hebreeuws namelijk ook beter in overeenstemming te brengen met de kerkelijke standaardversie van de Vulgata en de Septuaginta.

### *Impact van de rabbijnse commentaren*

De beide Venetiaanse rabbijnenbijbels hadden niet alleen grote invloed vanwege de tekst van de Hebreeuwse Bijbel maar ook via de daarbij afgedrukte rabbijnse bijbelcommentaren. Reformatorische theologen gingen in toenemende mate bij hun bijbeluitleg en in hun eigen exegetische commentaren een beroep doen op de joodse traditie. Om dit proces te vergemakkelijken werden veel rabbijnse commentaren – vanuit de Venetiaanse edities – in het Latijn vertaald. De gereformeerde voormannen Martin Bucer en Johannes Calvijn, bij voorbeeld, maakten in hun Psalmencommentaren veelvuldig gebruik van het rabbijnse commentaar van David Kimchi. Dat is met name opvallend omdat Kimchi de confrontatie met christelijke interpretaties bepaald niet schuwde. Calvijn accepteerde dat deels, hij waarschuwde zelf tegen al te bonte christologische interpretaties van de Psalmen (zoals bijv. Psalm 72).

Niet iedereen was gelukkig met de dialoog met de rabbijnse bijbeluitleg. Zowel katholieken als protestantse critici vonden het een groot gevaar als joodse uitleggers geaccepteerde christelijke interpretaties van bijbelgedeeltes aantastten. Konrad Pellicanus viel Bucer openlijk aan op diens gebruik van joodse commentaren. Hij vond ze zelf alleen behulpzaam

voor zover er grammaticale problemen in werden opgelost, maar inhoudelijk hadden ze niet veel toe te voegen. Bovendien spraken ze elkaar ook nog eens allemaal tegen.

### *Balans*

- 5 De Reformatie maakte voor joden in politiek-sociale zin vaak niet veel uit. Het was inderdaad, zoals Amelander in 1743 al zag, een non-issue. Tussen theologie en praktijk bestond maar zelden een aanwijsbaar verband. Sommige protestantse landen, zoals de Nederlandse Republiek, waren relatief open naar joden, maar anderen (Scandinavië, Engeland) waren gesloten voor hen. Sommige katholieke landen weigerden joden (Frankrijk, Spanje, Portugal), anderen gaven hen ruimte (de Pauselijke Staat).
- 10 De wending naar het Oude Testament had echter wel grote gevolgen, die zich dan wel nauwelijks politiek uitten, maar wel zorgden voor een nieuwe status voor joden in het intellectuele debat. De joodse traditie werd erkend als gesprekspartner en deels ook als gezaghebbend, voor zover het de taal en grammatica van de Hebreeuwse Bijbel betrof. Joden werden – in het spoor van Augustinus – gezien als de schatbewaarders van de Schriften en konden optreden als leraars voor christelijke theologen. Deze veranderingen leggen een kiem voor een nieuwe christelijke visie op joden die in de late zeventiende en de achttiende eeuw in de kringen van puriteinen en piëtisten op kon komen.
- 15 Basnages genuanceerde visie was, het geheel overziende, opmerkelijk goed gekozen. De erfenis van de Reformatie was voor joden ambivalent, had politiek weinig om het lijf, maar trok in het intellectuele domein wel sporen. De protestantse herontdekking van de Hebreeuwse Bijbel ging joden overigens niet geheel voorbij. Het interesseerde hen en sommigen zagen er zelfs de hand van God in. De Amsterdamse rabbijn Menasseh ben Israel verwoordde dat veelzeggend in zijn beroemde *Mikve Yisrael*:
- 20 ‘Tegenwoordig zien we dat velen ernaar verlangen om Hebreeuws te leren van onze mensen. Daarin zien we dat God ons niet heeft verlaten; als de één ons vervolgt, zal de ander ons ontvangen met beschaving en respect; als deze prins ons slecht behandelt, zal de ander ons goed behandelen; als iemand ons uit zijn land verbant, zal een ander ons uitnodigen met wel
- 25 duizend privileges.’
- 30